

מן ה'אין' אל ה'אני'

קריאות קבליות במשנתו ההיסטוריוסופית
של הרב יהודא לאון אשכנזי (מניטו)

הסדרה לחקר ספרות הקבלה והחסידות: מקורות ומחקרים

עורך הסדרה:
פרופ' אבי אלקיים

חברי המערכת
פרופ' משה חלמיש
פרופ' חביבה פדיה

מן ה'אֵין' אל ה'אני'

קריאות קבליות במשנתו ההיסטוריוסופית
של הרב יהודא לאון אשכנזי (מניטו)

גבריאֵלה בן שמואל

הוצאת אֶדְרָא, תל אביב

Gabriella Ben Shmuel

From the Void to the Self

Kabbalistic Readings in Harav Yehuda Léon Askénazi (Manitou)'s
Historiosophic Teachings

ציור העטיפה: יורם רענן – יום השביעי, 1994 • yoramraanan.com

עיצוב העטיפה: דפנא לוי

מסת"ב: 978-965-7773-05-5 ISBN:

© כל הזכויות שמורות להוצאת אֶדְרָא, תל אביב

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי – אלקטרוני,
אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט
אלא ברשות מפורשת מאת בית ההוצאה לאור שתינתן מראש ובכתב.

נדפס בישראל תש"ף – 2020

© Copyright 2020 by Idra Publishing

Idra Press <IdraPublisher@gmail.com>

<http://idra.org.il/>

סידור, עימוד, לוחות והדפסה:

א. אורן הפקות דפוס בע"מ, שד' רוטשילד 109, תל אביב

"המצב הראשוני של הבריאה היא ה'אין'. תכלית [העולם הזה] זה להפוך [את ה'אין'] ל'אני', אותו מיישהו שיכול להגיד 'אנוכי'. אלו אותן אותיות, אך בסדר הפוך. כל ההסתוריה של העולם נמצאת בין שתי המילים האלו."

(אשכנזי, הדיבור והכתב, א, עמ' 181)

תודה מיוחדת לפרופ' רות רייכלברג ז"ל
שנתנה לי את הדחיפה הראשונה

ולמשפחתי,
ובעיקר לרויטל, בתי הבכורה ויד ימיני,
על החיות והאהבה

תוכן העניינים

13	מבוא – מאת פרופ' דוד בנון
	לקרוא את התורה בעיניים אחרות...
21	משנתו של הרב יהודא לאון אשכנזי ('מניטו')
	הרב אשכנזי: רב והוגה דעות
25	הגותו ההיסטוריוסופית של הרב אשכנזי כגשר בין עולמות

שער ראשון:

רקע ביוגרפי ופילוסופי להגותו של הרב אשכנזי

31	תולדות חייו של הרב אשכנזי והשתקפותם בהגותו
42	אסכולת פריז למחשבת ישראל
42	הגדרת האסכולה
43	הרקע ההיסטורי של האסכולה
47	מאפייני האסכולה
50	אסכולת פריז במסגרת ההגות היהודית של המאה העשרים

שער שני:

מאפייני הפרשנות התנ"כית של הרב אשכנזי

55	פרשנות הרב אשכנזי – בין מסורת ומודרנה
55	הגישה המסורתית והגישה הפוסט-מודרנית לפרשנות
57	הפרשן כמתווך בין תרבויות – הגישה הפרשנית של האסכולה הפריזאית
59	פרשנותו התנכ"ית המסורתית של הרב אשכנזי
65	נאמנות וחדידוש: שתי פנים של הפרשנות המסורתית
69	הפרד"ס בפרשנותו של הרב אשכנזי
72	השימוש בפירוש רש"י בפרשנות התנכ"ית של הרב אשכנזי
75	פירוש רש"י ככלי מתודי ורעיוני בפרשנותו של הרב אשכנזי

שער שלישי:

היסודות הקבליים במשנתו ההיסטוריוסופית של הרב אשכנזי

85	תפיסות שונות בחקר הקבלה המודרנית
88	הקבלה לתקופותיה לפי הרב אשכנזי
97	1. נבואה מול מיתולוגיה (העולם העתיק)
98	2. התלמוד מול הגנוסטיקה והפילוסופיה (חורבן בית ראשון)
100	3. פרשני התורה וצמיחת הקבלה מול הנצרות (חורבן בית שני עד גירוש ספרד)
101	4. הקבלה והחסידות מול הפסיכולוגיה המודרנית (המאה הט"ז עד המאה הי"ח)
102	5. לאומיות ציונית וסוציולוגיה קבלית מול הפשיזם והנאציזם (המאה הי"ח עד ה-20)

104	שאלות יסוד של הקבלה.....
107	הבורא, הצמצום והבריאה.....
108	הבורא.....
108	1. "עצמות הבורא".....
111	2. "אין סוף" ו"אור אין סוף".....
115	הבריאה.....
115	1. הרצון והמחשבה.....
120	2. מחשבת הבריאה.....
123	ה"צמצום הראשון".....
123	1. הסיבה ל"צמצום" והסבריו הכלליים.....
127	2. תפיסת הצמצום אצל הרב אשכנזי.....
139	3. החלל, הרשימו, הרקיע והקו – יצורי ההקרבה והקירבה.....
155	אקט הבריאה.....
163	"הצמצום הראשון": האקט המוסרי העליון של הבורא כמודל לחיקוי האדם.....
167	עולם ה"עידול" ועולם ה"קו".....
167	סקירת מושגי העידול והקו אצל המקובלים המאוחרים.....
169	ניתוח הבנת הרב אשכנזי את מושגי העידול והקו.....
177	שבירה ותיקון בעולמות.....
177	השתלשלות העולמות, הצמצום השני ושבירת הכלים.....
177	1. השתלשלות העולמות.....
182	2. ה"צמצום השני".....
188	3. שבירת הכלים.....
198	שורש הדין ובעיית ה"רע".....
209	גלות וגאולה קוסמיים.....
215	"העולם הזה" וההיסטוריה כמקום התיקון.....

שער רביעי:

השפעות על ההגות ההיסטוריוסופית של הרב אשכנזי

219	מהי היסטוריוסופיה?.....
220	היסטוריוסופיה הגליאנית ופוסט־הגליאנית.....
222	השפעות התפיסה ההגליאנית במחשבת ישראל.....
224	בין ההיסטוריוסופיה של הגל לתורת התולדות של הרב אשכנזי.....
229	התפתחות התפיסה ההיסטורית בעם ישראל.....
229	תפיסות היסטוריוסופיות בעם ישראל בעת העתיקה.....
232	תפיסות היסטוריוסופיות בעם ישראל בתקופת חז"ל.....
234	תפיסות היסטוריוסופיות בעם ישראל בימי הביניים ובתקופת הרנסנס.....
235	1. ריה"ל – ר' יהודה הלוי (1075-1114).....
237	2. ייחודיותו של עם ישראל – 'העניין האלוהי'.....
239	3. השפעת ריה"ל על הרב אשכנזי.....
241	4. המהר"ל – ר' יהודה ליווא בן בצלאל (1512-1609).....
244	5. עם ישראל בהיסטוריה.....
248	6. השפעת המהר"ל על הרב אשכנזי.....

251	היסטוריוסופיה יהודית בעת החדשה
256	1. יחסו הגלוי והסמוי של הרב אשכנזי לדגמים ההיסטוריוסופיים של המאה הי"ט
261	היסטוריוסופיה יהודית במאה ה-20
263	1. הראי"ה קוק (1865-1935) והרצי"ה קוק (1891-1982)
268	2. השפעת הרב קוק על משנתו של הרב אשכנזי
270	שיוך הרב אשכנזי לזרם ה'לאומי' במחשבת ישראל: רצף ותמורה

שער חמישי:

רעיונות הבסיס של 'תורת התולדות'

283	תכלית ההיסטוריה – קדושה, מוסר, ואחוזה בתורת התולדות
283	מוסריות מטאפיזית קוסמית
285	בירור הקדושה במהלך ההיסטוריה
288	בין רוחניות, דת ואתיקה: היהדות כ'דת מוסרית'
294	זמן, זימון והזמנה – ההיסטוריה כמצע הבחירה האנושית
294	ההיסטוריה כיום השבת של הבורא: דטרמיניזם ובחירה חופשית
299	ההתגלות
302	הדיבור האלוהי
302	גלות וגאולת הדיבור האלוהי ברמה המטפיזית
303	גלות וגאולת הדיבור האלוהי ברמה ההיסטורית
304	1. אוניברסאליות הנבואה
307	הדיבור האנושי
307	1. לשון הקודש ולשון החומר
309	נבואה מול פילוסופיה

שער שישי:

הזהות העברית וגלגוליה

319	מושג הזהות ומושג התולדות אצל הרב אשכנזי
323	תורת התולדות
327	'פתרון משוואת האחוזה' בתורה: "היות אח", "היות בן" ו"היות אחות"
337	הזהות העברית אצל הרב אשכנזי
340	הדמויות המקראיות כמודלים ארכיטיפים: העברי, המתחרה והמתנגד
341	העימות ברמת האומה
341	1. העברי מול המתנגד: אברהם מול נמרוד, פרעה ואבימלך
346	2. העברי מול המתחרה: אברהם מול לוט
347	העימות על הארץ
347	1. ברמת המתנגד: יצחק מול אבימלך מלך פלישתים
347	2. ברמת המתחרה: יצחק מול ישמעאל או היהדות מול האסלאם
351	העימות על השליטה הרוחנית בעולם: יעקב מול עשיו או היהדות מול הנצרות
353	יהדות ספרד ויהדות אשכנז
354	1. המוצא
355	2. טיב העימותים עם סביבתם

שער שביעי:

מציאות דורנו לפי תורת התולדות

359	שואה ותקומה: שבירה ותיקון במאה העשרים.....
359	הרקע לשואה.....
361	תפיסות שואה ותגובות אליה בזרמים השונים בעם ישראל.....
371	השואה בהגות הרב אשכנזי.....
371	1. הרב אשכנזי על תפיסות השואה בישראל.....
374	2. תפיסת השואה אצל הרב אשכנזי.....
383	על גלות וגאולה.....
383	גלות וגאולה אסכולוגיים.....
391	גלות וגאולה אצל הרב אשכנזי.....
397	דיאלקטיקה של גלות וגאולה – יציאת מצרים כאבטיפוס לגאולה האחרונה.....
401	הציונות לאן?.....
401	המשיחיות לפי הרב אשכנזי.....
403	משיח בן יוסף ומשיח בן דוד.....
411	הציונות הדתית והציונות החילונית.....

שער שמיני:

חמש השפות הפרשניות של הרב אשכנזי

425	נושא ראשון: משוואת האחוה.....
425	השפה האטימולוגית.....
428	השפה המדרשית של הסמלים.....
432	השפה הקבלית.....
433	השפה הפילוסופית.....
436	השפה הטיפולוגית.....
437	נושא שני: העברי והמתנגד.....
437	השפה האטימולוגית.....
440	השפה המדרשית.....
442	השפה הקבלית.....
443	השפה הפילוסופית.....
445	השפה הטיפולוגית.....
447	נושא שלישי: יעקב ולבן – ישראל והגלות.....
447	השפה האטימולוגית.....
450	השפה המדרשית.....
451	השפה הקבלית.....
453	השפה הפילוסופית.....
454	השפה הטיפולוגית.....
457	סיכום – חייה ומותה של ההיסטוריה כפי שהכרנו.....
461	ביבליוגרפיה.....
493	מפתחות.....

מבוא

מאת פרופ' דוד בנון

הספר שלפנינו – שהוא עיבוד הדיסרטציה שהמחברת גבריאלה בן שמואל הגישה כעבודה לקבלת תואר דוקטור בהנחיית פרופ' אבי אלקיים ופרופ' אפרים מאיר במחלקה למחשבת ישראל באוניברסיטת בר אילן – משרטט את דמות דיוקנו של הרב יהודה לאון אשכנזי, המוכר בפי היהודים הפרנקופונים בשמו הצופי מניטו. דיוקן המבוסס בהרחבה על משנתו הקבלית, תוך כדי שימת לב לתכנים הפילוסופים שזו מכילה. כותרתו מן האין אל האני – קריאות קבליות במשנתו ההיסטוריוסופית של הרב יהודה לאון אשכנזי (מניטו) מגדירה היטב את הגותו ועוד נחזור על משמעותה בהמשך.

מטרתי במבוא זה היא מחד גיסא לנתב את ראשית דרכו של מניטו בהגות היהודית והמערבית עם שימת הדגש על המניע שדחף אותו להקדיש את כל חייו לחינוך הדורות. איני מחדש דבר אם אומר שהוא מוחזק כמחנך הדור שלאחר השואה וכמחנך דורות שלמים של יהודים בפזורה הצרפתית ובארץ. מאידך, אעמוד על כמה מהשאלות שהיו קרובות ללבו כגון שאלת הבריאה, הזהות, ההיסטוריוסופיה והתולדות, תוך בירור המניע שהביא אותו לשאול שאלות אלו, מניע שקיבל מענה בלשונו הפשוטה להפליא, אך החדה כתער:

סבי מצד אמי, מורו של אבי היה רב מהמסורת היהודית-ערבית. זכורני בילדותי שהייתי יושב ומתאבק בעפר רגליהם כשהיו לומדים גמרא. עד היום מצטיירות לנגד עיניי הדרת הפנים המאירות של סבי וחיוכו כשהיה מכריז בסוף השיעור 'הגיע הזמן לרדת משיבה של מעלה'. בינו לבין אבי דברו ערבית. לעומת זאת, לדידי, שפת התרבות הייתה הצרפתית... והגני [היום, ד.ב.] בבית הספר התיכון הצרפתי, באלג'יריה שלפני מלחמת עולם השנייה. לעיתים תכופות בשיעורים שהעביר המורה לספרות ופילוסופיה שנקראו אז "humanités" תהיתי על התהום הפעורה המפרידה בין שתי התרבויות שזכיתי לשכון בתוכן: התרבות הביניימית היהודית-ערבית בסגנון אלג'ירי והתרבות המערבית בגוון הצרפתי. על כן החלטתי ללמוד ולחקור את שני העולמות הללו עד שארד לסוף דעתן, לגלות את סוד שונותן ולהתגבר על מתחיהם ועל מאבקהם.¹

1 Léon Askenazi, "Préface: מבוא", *Ecrits. Le renouveau de la pensée juive en France*, Albin-Michel, Paris, 1995, p. 13-14. כפי שתקראו להלן סבו מצד אמו היה מצאצאו של הרב טובול מ"גורי הארי" ואביו רבי דוד אשכנזי היה הרב הראשי האחרון של יהודי אלג'יריה.

ואכן, מניטו הקדיש חלק ניכר מחייו לגשר בין התרבות המערבית והמסורת היהודית, תוך שהוא תופס את האחרונה כשוות־ערך לראשונה. המסר הזה היה ציר מרכזי בהגותו. כשהשווה תרבויות אלו במטרה להעלות את קרנה של היהדות על פני התרבויות שעיצבו את אירופה, הוא היה נמנע מאפולוגטיקה ומנמק את טענותיו בכלי הלוגיקה והתבונה.

*

מניטו היה אחד ממייסדי אסכולת פריז למחשבת ישראל, שלא דמתה כלל לאסכולת פראנקפורט של הורקהיימר ואדורנו. את הכינוי לאסכולה הטביעו פרופסור עמנואל לוינס והשופט וולדימר רבי כמליצה בעלמא. למייסדים לא הייתה משנה סדורה או אידיאולוגיה כלשהי חוץ מלחזק את הזהות היהודית ולשקם את הקהילות היהודיות המרוסקות בצרפת של אחר השואה. הם אמצו את הפילוסופיה הקיומית וכך החזירו את הלגיטימציה לקיום היהודי שניטלה ממנו ע"י ממשל וישי. ראשי האסכולה לא הסתפקו רק במתן לגיטימציה מדינית־חברתית ליהדות צרפת, אלא ביקשו לתת לה גם לגיטימציה תרבותית ורוחנית. מניטו ועמיתיו, אנדרה נהר, עמנואל לוינס ואליאן אמדו לוי־ולנס, הרימו את קרנה של יהדות צרפת ששליש מבניה נכחדו בשואה. פעולת שיקום זו נעשתה בשולי המוסדות הרשמיים של הקהילה היהודית (ה־Consistoire), שכלפיהם הם מתחו ביקורת נוקבת בגלל הפסיביות שלהן, כלפי הקהילות החרדיות בגלל קיפאונן, וכלפי החוגים האקדמאיים בגלל שמרנותם וחוסר יכולתם להפריד בין "ידע מאובן" ל"ידע שרוח חיים בו". גישה זו נהגתה תוך כדי עשייה בשטח ואפשרה להכשיר דור חדש של יהודים הגאים בזהותם והיודעים לתת תוכן ומשמעות לגאווה זו.

המייסדים פתחו בפני הנוער האינטלקטואלי לא רק את אוצרות המסורת התנ"כית, אלא גם זו החז"לית. את המסורות הללו הם העבירו בשפה הצרפתית, אולם הם הקפידו להדגיש, ואפילו להעלות על נס, את המקף המאחד בין התרבות האוניברסאלית היוונית־רומית ובין המקורות המיוחדים של עם ישראל. את הרעיון הבסיסי הזה קבלו ראשי האסכולה מיעקב גורדין שחונך באוניברסיטת ברלין, ולאחר מכן במסגרת של האקדמיה למדעי היהדות (Akademie für die Wissenschaft des Judentums). אחרי המלחמה נטש גורדין את עולם המחקר האקדמאי ועבר לעולם ה"לימוד החי והחווייתי" שעיקרו, לימוד תורת ישראל כמכוננת זהות. מגורדין ספג מניטו את הידיעה שמוטב להעביר את הידע בעל פה מאשר ל"עשות ספרים הרבה, אין קץ" (קהלת יב, 12). גורדין העדיף את סוקרטס על פני אפלטון, ומגמתו הייתה לחלץ את הצעירים ממאתיים שנות אמנציפציה – לא זו המדינית של מתן זכויות שוות – אלא זו התרבותית.

לימים הכתה אסכולת פריז שורשים והייתה לבת־שיח של הפילוסופים הצרפתים הלא־יהודיים ששאבו השראה מכתביהם של המייסדים וגם מכתבי תלמידיהם שהעזו להכניס אל השיח הפילוסופי את מושגי ההתגלות והבריאה שהיו בחינת מוקצה מחמת מיאוס בדיסציפלינות הללו. עובדה זו מביאה אותי לכותרת הספר מן האין אל האני. מניטו תהה אם הבריאה היא אכן בריאה יש מאין: ex nihilo, וקבע שהשכל האנושי

מתקשה לתפוס רעיון של בריאה הנובעת מן האין. כל כך למה? כי מן האין יכול לצאת אך ורק אין: *ex nihilo nihil*. אולם, טען מניטו, האדם יכול להבין "שמאיינים נקודה בתוך הישות" ומזה מסיקים בריאה *in nihilo*: בריאה מקרב נקודת האין.²

לעניות דעתי, החידוש של מניטו מתגלה כאשר הוא קובע ש"הבריאה היא פעולה מוסרית" *par excellence* (שם). לשם כך הוא מגדיר את הפועל "לברוא" – הווה אומר, "להעניק את הישות לאחר" (שם, עמ' 43), ומפנה את הקורא-הלומד למילה הארמית "ברא" שמשמעותה, לפלוט החוצה או להוציא לחוץ: *ex-sistere* בלטינית, או להוליד (שם, שם). "מושג הבריאה תוחם שתי ישויות בתוך ההווה: הבריאה שכל מהותה היא לקבל את הישות ממני שמעניק אותה, והבורא שכל מהותו הוא לתת את הישות כמתנת חנם לברואיו. לאמור שהיחס הראשוני הוא היחס אב-בן".³ אכן "עולם חסד יבנה" (תהילים פט, 3), והקב"ה ברא את עולמו כדי להיטיב לבריות, אלא שהנברא חייב להפוך את הפעולה הכביכול-טבעית לזכות להיות, לזכות מוסרית. להיות אני.

בדבריו אלו מתחבר מניטו למושג הבריאה של לוינס, אשר בשבילו, ובניגוד להיידגר, הנברא אינו מושלך אל העולם הזה כדי שיהיה כפגר מהלך, אוכל, שותה, פרה ורבה ומטיל גללים כבהמה, ומת כבהמה. מעצם קיומו כנברא, על האדם להציב לעצמו סיבות להיות, להפוך את מתנת החנם לדאגה כלפי הבריאה והאחר, להיות אני הנוטל אחריות. במילים אחרות, הן מניטו והן לוינס מפרשים את הבריאה במונחים מוסריים או אתיים, וכאן טמון חידושם.

*

אחרי השואה ומוראותיה גבר אצל השורדים הצורך להתמודד עם שאלת ההיסטוריה שנתפשה כזירה של כל מאן דאליים גבר, של פשעים ורשע נגד האנושות. מניטו התחקה על שרשי השאלה הזו, והנחת היסוד שלו היא שאין להיסטוריונים הגדרה אחידה של קורות האנושות. יתרה מזו, מניטו טען שכשההיסטוריונים נדרשים לבחור את המאפיינים המתאימים לתיאור אירוע היסטורי, לחלק מהם ההיסטוריה היא היסטוריה של המלחמות (טוקידידוס); יש הבונים היסטוריה סביב צורות ארגון המדינה (הובס, שפינוזה, רוסו), ויש הכותבים היסטוריה של הרעיונות או אפילו של האידיאה כהתפשטות עצמאית של הרוח (הגל) או של הפיתוח הכלכלי ומאבק המעמדות (מרקס ואנגלס), של האומנות (בורקהארדט) או אפילו של הגאולה (קרל לווית).

לעומת ההיסטוריונים, אימץ מניטו את המושג היסטוריוסופיה מגורדין, שהביאו באמתחתו מגרמניה, ושתרגומו: חכמת ההיסטוריה. האמנם? אם ההיסטוריה היא זירת המלחמות, הפשעים והרשע של האנושות, כיצד ניתן להפיק ממנה חכמה? והנה מצאתי שהרב אברהם יצחק הכהן קוק העדיף לכתוב כך את המילה "הסתריה" (הסתריה באות תו

.Id., *Leçons sur la Torah*, Albin-Michel, Paris, 2007. p. 42 2

.Ibid., p. 43 3

ולא באות טית), על מנת להדגיש את העובדה שההיסטוריה מתנהלת בעולם של הסתר פנים של הבורא מקדמת דנא (כמשמעות הפסוק: "וְאֵנֶכִי הִסְתֵּר אֶסְתִּיר פָּנַי בַּיּוֹם הַהוּא" (דברים לא, יח), ועל אחת כמה וכמה אחרי אושוויץ, כי במחנות ההשמדה חוותה האנושות שבר בהיסטוריה, שבר בלשון ושבר במשמעות.

מסיבה זו, בחר מניטו במושג התנ"כי "תולדות", המקביל למילה היוונית "אפוס". ברם, במושג "תולדות" הזמן אינו משך טהור, אלא השתלשלות של דורות. יחידת הזמן בסיפור התנ"כי הוא הדור – מספר השנים המפריד בין הלידה לבין המוות. זמן זה, העשוי ממשברים ומהתחלות חדשות של הדמויות, שונה לחלוטין מהזמן הלינארי והמתמשך של האירועים. עם כל לידה, ההיסטוריה מתחדשת ומנתבת לה מסלול חדש. "בעבור העברי, אם יש משמעות כלשהי להיסטוריה, הרי היא ניתובה של הזהות האנושית-האדמית המקורית, שנביאי ישראל כינו 'בן האדם', ביטוי שצריך להתייחס אליו במלוא הכובד, אל עבר זהות יצירתית שתפקידה לפתור את כל הסכסוכים, לאמור זהות משיחית שכל תכליתה היא השלום."⁴ הדגש כאן הושם יותר על המונואדמיזם מאשר על המונוטאיזם. לפי הסיפור המקראי האנושות כולה נוצרה מאדם הראשון שנברא יחיד. והנה זה פלא: במקרא אין אדם בלשון רבים וכמו כן אין סיומת נקבית לאדם, כי כל בני אדם נבראו בצלם ובדמות. אליבא דמניטו, כשם שיש אל אחד, כך יש אדם אחד ואנושות אחת, בין אם בן האדם הוא שחור, אדום, לבן או צהוב...

*

מושג הזהות עובר כחוט השני במשנת מניטו. יותר ממושג: Begriff, המשמש צבת תיאורטי כדי לתפוס את המציאות או ליתר דיוק להשתלט עליה, מדובר כאן במטבע לשוני קיומי: existential, המגדיר את העצמי כעצמי. מניטו ציין את חשיבותו לפרט ולכלל וכן את מורכבותו, נתן לו נפח ומשמעות, ודומני שמיצה אותו. צריך היה אומץ רב כדי לעסוק בסוגיה זו, במיוחד מסוף שנות השישים של המאה הקודמת והלאה. כבר אז התחילה האליטה הצרפתית לדון במושג שהתקבל כאן בארץ בתשואות המולות: הפוסט־מודרנה. מי שהמשיך לעסוק בנושא הזהות וכל מי שאחז בזהותו נחשב ליצור ארכאי החי בעולם של אתמול. הוגי הפוסט־מודרנה קבעו נחרצות: כל מה שמקבלים מהעבר, ויהא זה רק אתמול, מחובתנו לחשוך בו או להתייחס אליו כמת. למרות היחס המכפיש של הוגים המחזיקים בזהויות כ"קטלניות"⁵ או כשייכות לתחום "האגדה הפילוסופית"⁶ ולמרות התקפתם את הסיפורים הגדולים: les grands récits, המכוננים את זהות האומה והאדם, מניטו המשיך בדרכו, חנך דורות של יהודים ועיצב את דיוקנם היהודי והציוני. למותר להגיד שמניטו שימש – ועדין משמש – חומת מגן נגד ההתבוללות, באשר הוא

Id., *La parole et l'écrit, tome I, Penser la tradition juive aujourd'hui*, Albin-Michel, Paris 1999, 4 p. 208

A. Maalouf, *Les identités meurtrières*, Paris, 1998, Grasset 5

A. Benmakhlouf, *L'identité. Une fable philosophique*, Paris, 2011, PUF 6

לא ביקש להפוך את קהל שומעיו ליהודים דתיים, אלא אך ורק להשריש בהם את השייכות לעם. הוא היה משוכנע ששאלת העם והאומה קודמת לשאלת הדת, בחינת רות האומרת לנעמי: "עמך עמי ואלוהיך אלוהי" (רות א, 16). סדר המילים בפסוק אינו אקראי, אלא לוגי; לפני האלוהים: העם. בהומור המפורסם שלו היה מניטו תכופות אומר: "יש אנשים החושבים שבורא עולם ברא בית כנסת ורק אז שם עולם מסביב"; דרך מליצית המזכירה את האמרה המפורסמת של רוזנצוויג: "לא את הדת ברא האלוהים, אלא את העולם", שהייתה שגורה בפי מייסדי אסכולת פריז. שורות אלה אינן באות להעיד על הסתגרות כלשהי הנובעת, כביכול, ממהותה של הזהות, אלא על פתיחות, כפי שאנסה להראות להלן. מניטו מנתח את מושג הזהות במתכונתו הכוללת והעמוקה ביותר. נקודת האחיזה שלו היא "הזהות האדמית", כלומר זהותו של אדם הראשון, באשר ממנו נבעה אנושות אחת ואחידה, בחינת "לפיכך נברא האדם יחיד..."⁷ או כלשונו, "אל אחד, ולפיכך גם מהבחינה המוסרית-נפשית, אדם אחד" – כלומר אנושות אחת. ברם, זהות זו, שהייתה אמורה ליצור את ה'היות'-אח: l'être-frère, הידרדרה להריגת הבל בידי אחיו קין, ולאחר מכן להשחתת דור המבול ולבסוף להקמת חברה עריצית: בבל של נמרוד, שבה הייתה הלבנה מוערכת יותר מהאדם.⁸ לאחר שה' הפיץ את אנשי דור הפלגה על פני כל הארץ, אברהם העברי, שהתנגד לנמרוד העריץ,⁹ שימר אחד ממרכיבי הזהות האדמית, אחוות העמים, וקלט אותה כמטרת-על של אחרית הימים בקרב 'הזהות העברית'.¹⁰

הזהות העברית הזו תשרוד עד חורבן שני הבתים, ומכאן והלאה תלבש צורה של זהות גלוית: 'הזהות היהודית'.¹¹ אולם מורכבות הזהות הזו מתבטאת במאפיינים שונים שיצרופו אליה לאורך הגלות, מהנדבך הבבלי, הפרסי, היווני והרומי ועד ליחידות הגדולות, שהן העולם הנוצרי והעולם הערבי שגווניהם צבעו את גולת אדום ואת גולת ישמעאל, כלומר שני הזרמים המרכזיים של העם היהודי: האשכנזי והספרדי. כך היה עד לסוף המאה ה-18 בצרפת וכמעט לאורך כל המאה ה-19 במרכז אירופה, שבהן הוסיפה האמנציפציה חזקה חדשה: *exposant un nouvel*: היהודי החילוני הנוטש את דתו, אבל נשאר נאמן לעמו. אז, למשל, היהודי הגרמני מגדיר את עצמו כגרמני בן דת משה, והיהודים הטוניסאים והמרוקאים, שלימים יקבלו אזרחות צרפתית, יוגדרו יהודים צרפתים ממוצא¹² טוניסאי

7 סנהדרין לח א'. בהקשר זה צריך לזכור שבעברית – ובניגוד לשפות אחרות – המילה 'אדם' אינה מקבלת לא את סיומת הנקבה ולא את זו של הריבוי, כאילו באה להסב את הדעת על אחדות המין האנושי.

8 פרקי דרבי אליעזר כד.

9 בראשית רבה לח, יג.

10 גם זהות זו ידעה תלאות ועברה תהליך של בירור: יצחק נבחר על פני ישמעאל, ויעקב על פני עשיו. בניו של יעקב עמדו לנהוג כמו שנהגו בדורות הקודמים וכמעט הצליחו להדיח את יוסף, אולם כשהלה מתוודע אל אחיו הוא אומר להם: 'אני יוסף אחיכם', ובזאת מסתיימת הגזירה.

11 ראו אסתר ב: 5. פסוק זה מציג את מרדכי שהוא משבט בנימין כ'איש יהודי [ש] היה בשושן הבירה [כלומר בגולה].

12 כגון פייר גולדמן, איש השמאל שהסתבך בפלילים. גולדמן נולד בצרפת ב-1944 למשפחה של יהודים פולנים מלוחמי המחתרת נגד הנאצים. הוא הגדיר את עצמו 'יהודי פולני שנולד בצרפת' לפי כותרת ספרו: *Souvenirs obscurs d'un juif polonais né en France*, Paris, 1975, Seuil, collection Points/Série Actuels.

או מרוקאי, וכך גם אלג'יראים (אף על פי שקיבלו את אזרחותם ב־1870). כשהללו עלו לארץ, נוספה עוד חזקה לזהות: המאפיין הישראלי.

ראוי לציין שאם יש בזהות הכלל-אנושית מאפיין בלתי משתנה (המילה 'זהות' רומזת ל'זהה': identity נובעת מהלטינית idem), בזהות היהודית יש הרבה משתנים, הווה אומר, אחרות או שלל אחרויות המחלחלות בתוך הזהה. לכן מניטו, המסתמך על העובדה ההיסטורית של קום המדינה המבשרת את עידן סוף הגלויות, מכריז על שיבה לזהות העברית (האברהמית ולא הכנענית כרטוש וחבריו), תוך סגירת מעגל של 3,000 שנים של תולדות. אליבא דמניטו, עלינו לאחוז מחד גיסא במרכיב הזהה שבהות היהודית בכל מקום שבו הוא נמצא על פני כדור הארץ, ומאידך להסתמך על הגרעין הייחודי שנמצא בכל יהודי מצד העברי שבו (בלטינית ה־ipse כלומר האני'). אולם שיבה זו אין משמעה הסתגרות והזנחת הממד האוניברסלי הטמון בלב לבה של הזהות העברית, אלא דרישה ליישם את חזון האחוה שהזהות האדמית לא הצליחה להוציא לפועל ושהזהות העברית הצילה מתהום הנשייה. "מאמץ התולדות האמור נועד להוליד זהות של בן האדם, להשיבו אל זהותו האחדותית, אל זהות של אחווה, שהיא תמציתו של העידן המשיחי, שבו כל שניות שיצרה הסכסוכים נעלמת".¹³

אוניברסליות¹⁴ זו יונקת מהנבואה העברית. ובגין דא מניטו מכנה את עצמו 'עברי ממוצא יהודי', הווה אומר עברי שאגר במשך אלפיים שנות גלותו הארוכה מן התרבויות והציביליזציות שבתוכן שכן גוונים מתרבותן, אך שמעולם לא התנתק מעברו או זנח את הגרעין הייחודי השוכן במעמקי עובריותו העברית. "עברי" הוא שם התואר שמקבל אברהם בסיפור המקראי (בראשית יד, 13), וכך הוא מפורש במדרש: "רבי יהודה אומר: כל העולם כולו מעבר אחד והוא מעבר אחד, רבי נחמיה אומר: מבני בניו של עבר, ורבנן אמרי שהוא מעבר הנהר ושהוא משיח בלשון עברי" (בראשית רבה מב, ח).

חז"ל הצביעו על ארבעה מאפיינים של הזהות העברית: הפרדה מן האנושות כולה שעבדה עבודת אלילים, יחוס משפחתי-רוחני, מוצא, ושפה. לכאורה, כולם מאפיינים ייחודיים, אולם בדיקה מעמיקה מראה שרבי יהודה מתאר את אמונת הייחוד בחיתוליה, ואילו אברהם עצמו וישראל כקולקטיב הם שנכסו זה ליחידים וזה לאנושות את המונותאיזם. עד כדי כך, שהמאפיינים האחרים שנראים לעין שאינה פקוחה ייחודיים שרתו את הממד האוניברסלי וקבלו קונוטציה וגוון ממנו.

נעבור עתה לחלק השני של הביטוי. מה פירוש '...ממוצא יהודי'? גם כאן הבה נפנה למקורות חז"ל. במגילת אסתר (ב, 5) נאמר: "איש יהודי היה בשושן הבירה ושמו מרדכי בן יאיר בן שמעי בן קיש איש ימיני". המדרש שואל: "למה נקרא שמו יהודי והלא ימיני הוא? לפי שיחד שמו של הקב"ה כנגד כל באי עולם הדא הוא דכתיב 'ומרדכי לא יכרע

13 L. Askénazi, *La parole et l'écrit*, tome 1, op cit, p. 209-210. ההדגשות שלי.

14 אולם במקומות אחרים מניטו קובע שהשיבה לזהות העברית מלווה בחיפוש המקורות השבטיים של כל מרכיבי העם. אם אפשר לזהות תופעה כזו בתחום הסוציולוגי, בתחום הפילוסופי היא בגדר תעלומה. לא מצאתי מקור בכתביו הצרפתיים, אבל הם נמצאים מפורשות בעברית.

ולא ישתחוה' (אסתר ב, 3)¹⁵. תיאור המדרש הולם גם את אברהם שסירב להשתחוות לכוכבים ולמזלות. ומקבילה בתלמוד מדייקת בשמו של רבי יוחנן "לעולם מבנימין קאתי, ואמאי קרי ליה יהודי? על שום שכפר בעבודה זרה, שכל הכופר בעבודה זרה נקרא יהודי"¹⁶. סיפור מרדכי דומה להפליא למעשה אברהם שנפץ את צלמי אביו. מניטו יכול אז להצביע על התנהגות זוהה בתקופות שונות, ולומר שלמרות שאחד נקרא עברי והשני יהודי, תפיסת עולמם זהה. בתורת התולדות קיים רצף זהותי מהותי, אולם אליבא דמניטו, קיימת בהיסטוריה גם תמורה, שכן בדורנו, אנו חוזרים אל הזהות העברית המקורית מבלי לנטוש את הזהות היהודית שאת גלגוליה חוינו לאורך ההיסטוריה, שלא כיונתן רטוש וחבריו 'העברים הצעירים' שבקשו לדלג על אברהם העברי כדי להתחבר לעם ולתרבות הכנענית שקדמה לו.

דומני שהחברה הישראלית תרוויח אם תפיק לקחים מבירור שאלת הזהות לפי מניטו. כמה מרעיונותיו בנושא יכולים למשל להנהיר את שאלת 'מדינת הלאום', שמשמעותה אינה הסתגרות ודחייה של האחר, אלא שאיפה לערך האחוה ולאנושות אחת ואחידה, וכן ביחס לכל מושג ה'פוסט' הנפוץ כל כך בארץ.

מניטו הוא היחיד מחבורת מייסדי אסכולת פריז שלא זכה לקבל משרה אוניברסיטאית כל שהיא לא בפזורה הצרפתית ולא בארץ, דבר שלפעמים העיק עליו. אולם בטוחני שעם פרסומו של ספר זה מאת גבריאלה בן שמואל, בישיבה של מעלה הוא מחייך, מודה לגבריאלה ומשיח בתומו כאומר עשו עמדי צדק, וצדק זה נעשה בעברית, השפה האהובה עליו, ובקרב האקדמיה הישראלית.

דוד בנון

פרופ' אמריטוס, אונ' שטרסבורג

חוקר-עמית במוסד האוניברסיטאי הצרפתי (IUF)

פרופ' אורח אונ' בר-אילן, רמת-גן

15 אסתר רבה, ו ב.

16 מגילה, יג א.